

Βιβλιοκριτική

Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής

Δοκίμιο για την ιδεολογία. Ένας διάλογος της κοινωνικής θεωρίας με την ψυχανάλυση.
Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σελ. 189.

Η συζήτηση για την ιδεολογία στη χώρα μας, αν και σπανίως παίρνει τη μορφή επιστημονικού διαλόγου, επιδεικνύει τα τελευταία χρόνια αξιόλογη ζωτικότητα. Το εγχείρημα των Θ. Λίποβατς και Ν. Δεμερτζή, επειδή ακριβώς δίνει έμφαση στο διάλογο μεταξύ δυο επιστημονικών χώρων, αποκτά αφεαυτού μια πρόσθετη σημασία, ανεξάρτητα από τα θεωρητικά προβλήματα που εγείρει και την πειστικότητα των απαντήσεων που προσφέρει. Αν και η ψυχανάλυση, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, αντιμετωπίζεται από πολλούς με καχυποψία ή και απλώς απορριπτόταν είτε ως αντιδραστική (βλ. Μάης '68) είτε ως μη επιστημονική, η συνεισφορά της σε μια διεπιστημονική προσέγγιση, σε συνδυασμό με τα αδιέξοδα της κοινωνικής θεωρίας ειδικά στο ζήτημα της ιδεολογίας, αν μη τι άλλο, θέτει νέα ερωτήματα και ανοίγει νέα πεδία έρευνας για τη θεωρία, εμπλουτίζοντας ταυτόχρονα την προβληματική για τα κοινωνικά και πολι-

τικά προβλήματα της εποχής μας.

Το πρώτο και κύριο ζήτημα που τίθεται, απορρέει από τον υπότιτλο του δοκιμίου και αφορά στη σχέση της ψυχανάλυσης με την κοινωνική θεωρία ή, γενικότερα, με την κοινωνιολογία και στις θεωρητικές προϋποθέσεις ερμηνείας ενός κοινωνικού φαινομένου, όπως είναι η ιδεολογία, με βάση τις έννοιες που αναφέρονται στον ατομικό ψυχισμό. Είναι γνωστό ότι η κλασική κοινωνιολογία, από το Βέμπερ, το Ντυρκάιμ μέχρι το Μαρξ, όπως και η φιλοσοφία (Wittgenstein, Popper) του εικοστού αιώνα, απέρριπταν κάθε «ψυχολογικού τύπου» προσέγγιση, ως ένα εγχείρημα ασυμβίβαστο με το χαρακτήρα και τη φύση του κοινωνικού, ως μη αναγωγίμο στην ιδιογένεια και τη λογική που το χαρακτηρίζει ως τέτοιο¹. Υπ' αυτές τις συνθήκες, το εγχείρημα ενός διαλόγου ανάμεσα στην κοινωνική θεωρία και την ψυχανάλυση αποκτά ιδιαίτερη σημασία και ενδιαφέρον, δεδομένου ότι επανεισάγει και επιχειρεί να ανανεώσει μια παλιά συζήτηση

στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, που εντοπιζόταν κυρίως στο πεδίο της ανθρωπολογίας, τοποθετώντας την εφεξής στα πλαίσια μιας ερμηνείας της ιδεολογίας. Σήμερα, είναι όλο και περισσότερο δεκτό ότι η διαύγαση του προβλήματος της ιδεολογίας καθιστά απαραίτητο το διάλογο στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας, στον οποίο η συμβολή της ψυχανάλυσης είναι κάθε άλλο παρά αμελητέα.

Ωστόσο, το ζήτημα του αναγωγισμού παραμένει μια από τις εμμενείς και συγχρόνως εμμένουσες όψεις της ψυχανάλυσης, και, ως τέτοιο, δε μπορεί να παρακαμφθεί, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για τη διεπιστημονική προσέγγιση ενός ιδιαίτερα πολύπλοκου προβλήματος όπως η ιδεολογία. Τόσο δε περισσότερο που η ψυχαναλυτική ερμηνεία υπήρξε αντικείμενο σφοδρής κριτικής, και όχι μόνο από τους μαρξιστές. Τα βασικότερα προβλήματα που πρόβαλε η κριτική αυτή, αφορούν στην έννοια της ιστορικότητας του κοινωνικού και της α-ιστορικότητας των ψυχικών δομών, στη συμβατότητα των κοινωνικών φαινομένων με τον ατομικό ψυχισμό, στο πέρασμα από τον τελευταίο στο κοινωνικό και στους τρόπους διασύνδεσής τους. Δηλαδή, εν ολίγοις, στο γεγονός ότι η ψυχανάλυση εγκλωβίστηκε στη λογική της συγκρότησης του υποκειμένου, λαμβάνοντας υπόψη όχι την ένταξή του στην κοινωνία αλλά την ψυχοβιολογική του υπόσταση²: Η απόσταση ανάμεσα στις θέσεις «η ψυχική δομή καθορίζει

το κοινωνικό» και «το κοινωνικό καθορίζει τη συνείδηση» μοιάζει επιστημολογικά αγεφύρωτη.

Οι συγγραφείς υιοθετούν, αντίθετα, τη θέση ότι ο ψυχισμός έχει μια ιστορικότητα, αντλώντας προφανώς από τη φροϋδική θεωρία κατά την οποία ναι μεν οι διαδικασίες του ασυνείδητου είναι α-χρονικές, με την έννοια ότι ως τέτοιες δεν τροποποιούνται από τη ροή του χρόνου, αλλά ταυτοχρόνως εγγράφονται και συντηρούνται εντός του ασυνείδητου. Γεγονός που εξυπονοεί μια διαλεκτική σχέση του δομημένου με το μεταβαλλόμενο, του οικουμενικού με το ιστορικό και, κατ' επέκταση, του κληρονομημένου με την ελευθερία του υποκειμένου. Ωστόσο, ο *a priori* χαρακτήρας των ψυχαναλυτικών θέσεων καθιστά αδύνατο κάθε επιστημονικό έλεγχο ή ανασκευή τους, γεγονός που αποτέλεσε μια από τις βασικές αιτίες για να τους ασκηθεί κριτική. Η θέση περί ιστορικότητας της ψυχικής δομής χρησιμοποιήθηκε βεβαίως σε πρωτοποριακές εργασίες στην ιστορική ψυχολογία, όπως αυτή του I. Meyerson, και υποστηρίχτηκε σε διάφορες έρευνες³, αλλά, παρά την ευρηστική της αξία, παραμένει για πολλούς «αινιγματική», όπως συμβαίνει γενικότερα με τη χρήση ψυχαναλυτικών κατηγοριών στην εξήγηση των ιστορικο-κοινωνικών φαινομένων.

Εντούτοις, ο κίνδυνος ψυχολογικοποίησης του ιστορικο-κοινωνικού, που μπορεί να ενέχει μια τέτοιου τύπου διεπιστημονική προσέγγιση, είναι μεταξύ άλλων συνάρτηση των προσανατολισμών

και της επίγνωσης των ορίων της, ζήτημα για το οποίο προειδοποιούν άλλωστε οι ίδιοι οι συγγραφείς: διότι, εξίσου σημαντικό ρόλο για την αποτελεσματικότητά της παίζουν επίσης το πλαίσιο και οι σκοποί της έρευνας, εντός της οποίας, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, η κοινωνική θεωρία και η ψυχανάλυση συναντώνται στα πλαίσια μιας συμπληρωματικής μάλλον παρά ανταγωνιστικής θεωρητικής δραστηριότητας, που αποδεικνύεται ιδιαίτερα γόνιμη και ενδιαφέρουσα (αν και, εν προκειμένω, η ψυχαναλυτική σκοπιά φαίνεται να κυριαρχεί στην ανάλυση). Η κοινωνιολογία και η ψυχολογία μπορούν κάλλιστα να διατηρούν το διαφορετικό τους ρόλο εντός του αυτού προβλήματος, πράγμα που δε συνεπάγεται ούτε την ταύτισή τους ούτε την απόλυτη διάκρισή τους: Η ψυχανάλυση υποψιάζεται, η κοινωνιολογία καταγγέλει (Jankelevitch). Ωστόσο, εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η διατύπωση εννοιολογικών αντιστοιχιών ή αναλογιών ανάμεσά στους δύο γνωστικούς χώρους καταλαμβάνει κεντρική θέση στο μεταξύ τους διάλογο, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα και τα όριά του: Η ψυχαναλυτική προβληματική για τη συγκρότηση και την αποσυγκρότηση το υποκειμένου αντιστοιχεί στη δύναμη αποδιάρθρωση του κοινωνικού, οι τέσσερις λόγοι του Λακάν σε τους τέσσερις τύπους κοινωνικής δράσης του Μ. Βέμπερ, η παραγνώριση/άγνοια στην ιδεολογία, το λακανικό «κύριο σημαίνον» στην επικράτηση «μιας κυρίαρχης ιδεολογίας», κ.ο.κ.

Προφανώς, η αναλογική σκέψη αποτελεί συνήθη πρακτική στο χώρο της επιστήμης και υπό ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα γόνιμη⁴. Η εξηγητική της εμβέλεια είναι όμως περιορισμένη από τον ίδιο το χαρακτήρα της.

Ωστόσο, αυτή η κριτική/αμφιβολία περί την ψυχανάλυση, ενώ είναι συστατική των κοινωνικών επιστημών και της ίδιας της νεοτερικότητας, είναι συγχρόνως κατά κάποιο τρόπο ενσωματωμένη στη λογική που διέπει το επιστημονικό διάβημα και της ίδιας της ψυχανάλυσης. Στην πραγματικότητα, ασκώντας κανείς κριτική στην ψυχανάλυση, δεν κάνει τίποτε άλλο από το να υλοποιεί την ίδια την προγραμματική της αρχή, δηλαδή τη διαρκή αποδόμηση της αλήθειας ως αποτέλεσμα της αποκάλυψης, μέσω της κριτικής, της μη πληρότητας του υποκειμένου ή της μη προσεγγισιμότητας του Πραγματικού/Αδύνατου. Έτσι, πέρα από τα προβλήματα, επιστημολογικά και θεωρητικά, που τίθενται από ένα τέτοιο εγχείρημα, το γεγονός ότι με βάση την ψυχανάλυση μπορεί να οικοδομηθεί μια θεωρία που θα συλλαμβάνει το ανθρώπινο υποκείμενο ως μια ολότητα-υπό-αίρεση, ερμηνεύοντας ταυτόχρονα τις αντιφάσεις και την εσωτερική διαπλοκή των στοιχείων που το συνθέτουν ως κοινωνική ύπαρξη, καθιστά την τελευταία προνομιακό κριτικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών⁵. Πρόκειται ακριβώς για μια κατευθυντήρια αρχή που υποβασιάζει το όλο εγχείρημα του δοκιμίου και μέσα από την οποία αναδει-

κνύονται όχι μόνο οι μεθοδολογικές και θεωρητικές αρετές του, αλλά και η συμβολή του στην προβληματική της σύγχρονης δημοκρατίας.

Έτσι, με άξονα «ορισμένες θεμελιώδεις τοποθετήσεις της νεοτερικότητας», η έννοια του υποκειμένου αναδεικνύεται σε κεντρική αναλυτική και ερμηνευτική κατηγορία των συλλογικών-διυποκειμενικών μορφών, σε σημείο συνύφανσης του νοήματος και του ψυχισμού και, ως εκ τούτου, σε αφετηρία υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στην ατομική ψυχολογία και στα κοινωνικά φαινόμενα. Αποτελεί κυρίως το *locus* μιας διαλεκτικής εννόησης αυτού που αποτέλεσε την *camera obscura* αναφορικά με το πρόβλημα της ιδεολογίας. Του αν δηλαδή η αλήθεια είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εξοβελισμού της ψευδούς γνώσης, όπως, διατεινόταν η θετικιστική παράδοση και ο «μύθος του Λόγου», ή, αντίθετα, αν και οι δυο στοιχειοθετούνται στα πλαίσια της κοινωνίας ως δυνάμει προσδιοριστικά στοιχεία της ανθρώπινης δράσης, ως εγγενείς και αξεχώριστες διαστάσεις του κοινωνικού πράττειν. Η σύλληψη του υποκειμένου από τη νεοτερικότητα, ως προορισμένου να αυτοκατανοείται μέσω του αναστοχασμού και να υπερβαίνει αενάως τόσο μια γνώση που ενέχει τη δυνατότητα της ακύρωσής της όσο και τις φυσικο-βιολογικές του αδράνειες βρίσκει στη ψυχανάλυση τα ισοδύναμά της, έτσι ώστε η αντιθετικιστική-κριτική άποψη περί της φύσης της αλήθειας και,

κατ' επέκταση, της ιδεολογίας που υιοθετούν οι συγγραφείς βρίσκει στηρίγματα στο πεδίο της ψυχανάλυσης: Σύμφωνα με τη λακανική αντίληψη που υιοθετείται εδώ, το υποκείμενο είναι το υπόστρωμα του παιγνίου ανάμεσα στο συμβολικό, το φαντασιακό και το πραγματικό, που καθορίζει τις δυνατότητες και τα όρια τόσο της γνώσης όσο και της σχέσης ανάμεσα στην ετερονομία και την αυτονομία του.

Κινούμενοι πέραν ενός πανιδεολογισμού αλτουσεριανού τύπου και της κλασικής ορθολογικής ερμηνείας αλήθεια/ψεύδος, ανάμεσα στο «νεκρό» υποκείμενο του στρουκτουραλισμού και το υπερβατικό υποκείμενο του καρτεσιανισμού, οι συγγραφείς σταθμεύουν στο σταυροδρόμι των ερευνητικών προσανατολισμών της κοινωνιολογικής και της ψυχαναλυτικής προσέγγισης για να υποβάλλουν την πρότασή τους στη διπλή δοκιμασία της κριτικής και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, της αυτοκριτικής: Η ιδεολογία είναι «ένα κρίσιμο όριο αυτοκατανόησης της κοινωνικής θεωρίας» και συγχρόνως ο καμβάς της «μετα-ανάλυσής» της. Με την υιοθέτηση μιας φαινομενολογικού τύπου προσέγγισης που απορρίπτει τις εσσενσιαλιστικές παραδοχές τόσο για τον κοινωνικό όσο και για τον ατομικό ψυχισμό, οι συγγραφείς προτείνουν ένα θεωρητικό σχήμα που συνιστά τη βάση για την εννοιολόγηση της ιδεολογίας σύμφωνα με «την περιοριστική» εκδοχή της (συνεπώς: «ιδεολογίες», στον πληθυντικό).

Προκρίνουν κατ' αρχήν μια ευ-

ρεία έννοια της γνώσης που συ-
νυφαινεται με τη δράση και την
εξουσία η οποία, σύμφωνα με το
φουκωικό πρότυπο, κατανέμεται,
άνισα μεν, αλλά, όπως και η γνώ-
ση, σε όλους τους κοινωνικούς ε-
ταίρους (αν και αυτή η άποψη εί-
ναι ίσως υπερβολικά γενικευτική,
εμπνεόμενη κυρίως από τις «κα-
νονικές» κοινωνικές συνθήκες των
δυτικών πολυαρχικών δημοκρα-
τιών), αφήνοντας περιθώρια ελευ-
θερίας και δράσης («οι εξουσια-
στικές σχέσεις είναι συγχρόνως
σχέσεις αυτονομίας και ετερονο-
μίας»). Ως είδος γνώσης, η ιδεο-
λογία συνυφαινεται λοιπόν κατ'
αρχήν με το εξουσιαστικό φαινό-
μενο, γεγονός που τη συνδέει με
το ιστορικο-κοινωνιολογικό πεδίο,
ενώ, από τη σκοπιά της ψυχανά-
λυσης, η γνώση προϋποθέτει την
«άγνοια/παραγνώριση». Αυτή η
προβληματική περί άνιση κατα-
νομής της γνώσης/εξουσίας σε
συνδυασμό με την «άγνοια/παρα-
γνώριση» μεταφέρεται στο επίπε-
δο της ιδεολογίας, η οποία, ως
δυνάμει μετάπτωση σε παραγνώ-
ριση, εγγράφεται εντός ενός γνω-
στικού πεδίου που συγκροτείται
και ανασυγκροτείται ιστορικά σε
μια αέναη διαδικασία προσδιορι-
σμού του νοήματος και του πε-
ριεχομένου των εννοιών, στα πλαί-
σια της οποίας συγκροτούνται οι
«επίμαχες» θεωρήσεις του κοινω-
νικού και, συνεπώς, της ίδιας της
ιδεολογίας: Δίκην ιστορικο-κοινω-
νικής επιλογής, κάθε κοινωνική
θεωρία είναι θεμελιωδώς αμφι-
σβητήσιμη άρα ανατρέψιμη, πράγ-
μα που δε συνεπάγεται αναγκαία
την αποδοχή του απόλυτου σχετι-
κισμού αλλά ούτε και του μετα-

μοντέρνου μηδενισμού ή του σκε-
πτικιστικού/ντεσιζιονιστικού επιχει-
ρήματος.

Η ιδεολογία είναι όμως ταυτό-
χρονα μια έννοια που εγγράφεται
στη δυτική νεοτερικότητα και, ως
τέτοια, διακρίνεται από άλλες
«συγγενείς έννοιες του αυτού ση-
μασιολογικού πεδίου», όπως είναι
η θρησκεία, ο μύθος και οι νοο-
τροπίες, ως προς το γεγονός α-
κριβώς ότι, σε αντίθεση με τις τε-
λευταίες και παρά την αλληλοεπί-
δραση και τη μερική αλληλοεπι-
κάλυψή τους, παραπέμπει στον
ορθό Λόγο και την κριτική σκέψη
[«Η ιδεολογία κινείται (...) στο Συ-
νειδητό» (...), «Οι ιδεολογίες υφί-
στανται πάντοτε ως εκλογικεύ-
σεις» (...), και «δομούνται βάσει
μιας λογικότητας η οποία συνά-
δει με το γενικότερο σύμπαν του
νεοτερικού λόγου», σελ. 98]. Η
θέση αυτή, αν και επιχειρησιακή,
αποδυναμώνεται ίσως στην περί-
πτωση του εθνικισμού: Αν ισχύει
στην περίπτωση των δυτικών ε-
θνικισμών, μπορεί άραγε να ισχύ-
σει στην περίπτωση ενός ελληνι-
κού εθνικισμού που χαρακτηρίζε-
ται από ένα χείμαρρο συναισθη-
μάτων και θυμικών στοιχείων που
πλημμυρίζουν στην κυριολεξία τη
λογική και την πνίγουν; Πέραν
τούτου, η ιδεολογία είναι «Επώνυ-
μη» με την έννοια ότι, αν και εί-
ναι «έργο των διανοουμένων», α-
ναπτύσσεται «εντός ορισμένων ι-
στορικών θεσμικών και οργανωτι-
κών πλαισίων», στα οποία περι-
λαμβάνεται η κουλτούρα (οι νοο-
τροπίες) (σελ. 66 και σελ. 68,
σημ. 55). Στο σημείο αυτό, η διά-
κριση που κάνουν οι συγγραφείς
ανάμεσα στην ιδεολογική λει-

τουργία και την ιδεολογία καθε-
 αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι
 καθιστά δυνατή τη διάκριση της
 ιστορικής ιδιαιτερότητας της τε-
 λευταίας από τις διάφορες λει-
 τουργίες που μπορεί να επιτελεί,
 ακόμα και σε κοινωνίες που δε
 «μετέχουν» της νεοτερικότητας.
 Εκκινώντας λοιπόν από τη θέση
 των συγγραφέων ότι η ιδεολογία
 εντάσσεται χωρο-χρονικά στη –
 δυτική– νεοτερικότητα, θα μπο-
 ρούσαμε ενδεχομένως να εξηγή-
 σουμε τις αναντιστοιχίες και την
 αναποτελεσματικότητα των ιδεο-
 λογιών δυτικής προέλευσης σε ε-
 ξωδυτικές χώρες, όπως η Ελλά-
 δα. Με την έννοια λόγου χάρη
 που ο φιλελευθερισμός δεν είναι
 απλώς ένα ορθολογικά κατασκευ-
 ασμένο σύστημα ιδεών, αλλά πα-
 ραπέμπει ταυτόχρονα σε νοήμα-
 τα, αξίες και νοοτροπίες, και συ-
 νεπώς δε μπορεί να διαχωριστεί
 από τις θεσμικές μορφές (π.χ. το
 δυτικό κράτος) με τις οποίες εί-
 ναι συνυφασμένος.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοι-
 χείο που εισάγεται εδώ είναι το
 «ιδεολογικό», που αποτελεί συγ-
 χρόνως το κεντρικότερο σημείο
 του δοκιμίου και τη βάση για την
 εννοιολόγηση της ιδεολογίας και
 τη διαφοροποίησή της από άλλες
 συγγενείς έννοιες (μύθος, θρη-
 σκεία) ή θεωρήσεις της: Ενώ το
 «ιδεολογικό» αποτελεί ένα οιονεί
 σταθερό στοιχείο του κοινωνικού,
 εφόσον έχει ένα διαχρονικό και
 διιστορικό χαρακτήρα όπως ακρι-
 βώς και το Πραγματικό (το Αδύ-
 νατο) (σελ. 119-120), η ιδεολογία
 εντοπίζεται στη νεοτερική εποχή,
 διότι χάρη ακριβώς στον κριτικό
 Λόγο της τελευταίας, έχουμε τη

δυνατότητα να συνειδητοποιήσου-
 με την ύπαρξη του «ιδεολογικού».
 Συνεπώς, η ιδεολογία δεν είναι η
 ψευδής γνώση της κοινωνίας, αλ-
 λά αποτελεί συστατικό της, κατά
 το ότι συνιστά παραγνώριση της
 ύπαρξης του Αδύνατου (που είναι
 συστατική της πραγματικότητας).
 Η θεωρία περί του τέλους των ι-
 δεολογιών απορρίπτεται εδώ χω-
 ρίς περιστροφές.

Στο σημείο αυτό, η προβλημα-
 τική γίνεται ιδιαίτερα επίκαιρη
 προβάλλοντας μια ενδιαφέρουσα
 ερμηνεία του ολοκληρωτισμού,
 του ρατσισμού και του εθνικισμού
 ως συνεπειών της επιδίωξης του
 Αδύνατου, που εν προκειμένω εί-
 ναι η απόλυτα ομοιογενής κοινω-
 νία. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι
 και η κριτική που ασκείται στην
 παραδοσιακή (;) Αριστερά, η ο-
 ποία, μέσα από τον εγκλωβισμό
 της στο μύθο του Λόγου και την
 ταύτισή της με το Αδύνατο (το ι-
 δανικό του κομμουνισμού), άνοιξε
 το δρόμο στη βία και τη διαστρο-
 φή. Η αποστασιοποίηση από το
 μύθο είναι, συνεπώς, αναγκαία
 και μπορεί να πραγματοποιηθεί
 μέσω του κριτικού λόγου.

Αν και, τόσο η κριτική κοινωνι-
 κή θεωρία όσο και η ιδεολογία α-
 ποτελούν προϊόντα της νεοτερι-
 κότητας, ο κριτικός Λόγος συνδέ-
 εται με την πρώτη μάλλον παρά
 με τη δεύτερη, με τον ίδιο τρόπο
 που, σύμφωνα με την πρόταση
 των συγγραφέων, η «κριτική κοι-
 νωνική συνείδηση» παραπέμπει
 στη συμβολική ταύτιση, σε αντί-
 θεση με την ψευδή συνείδηση
 που τροφοδοτείται από τη φαντα-
 σιακή ταύτιση. Κατ' αυτόν τον
 τρόπο, ο κριτικός Λόγος δίνει

ταυτοχρόνως στα υποκείμενα «μια πιο μεγάλη ελευθερία απέναντι στις φαντασιώσεις και τους μύθους της καθημερινότητας», ελευθερία η οποία συνάδει με τον πυρήνα της ίδιας της νεοτερικότητας. Το τίμημα όμως, όπως και στην περίπτωση της αποκάλυψης του ψεύδους που ενέχει η ιδεολογία, είναι για το υποκείμενο βαρύ (άγχος). Ωστόσο, αν και από μια αξιολογική σκοπιά τίποτε δεν εγγυάται ότι η ελευθερία που αποκτούν τα υποκείμενα απέναντι στις αυταπάτες είναι καλύτερη από αυτή που απεμπολούν, είναι όμως λειτουργική για τη σύγχρονη κοινωνία, και, κυρίως, για τη δημοκρατία. Από τη σκοπιά τόσο της ψυχανάλυσης όσο και της κοινωνιολογίας, η ελευθερία αυτή μπορεί να εγγυηθεί την ηγεμονία του ορθού (όχι του εργαλειακού) λόγου σε όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής, προκειμένου να ικανοποιήσει έναν ηθικό στόχο, ήτοι την επαναφορά της πολιτικής στο προσκήνιο και την επανασύνδεσή της με την ηθική.

Η ψυχαναλυτική αφήγηση, αγνωστικιστική, αν και «πανοπτική» και αποφατική, έχοντας ως επίκεντρο και αναφορά τη νεοτερικότητα και τον τρόπο συγκρότησης του υποκειμένου, τείνει να μετατραπεί εδώ σε ερμηνευτική της ιστορίας προβάλλοντας την ανάγκη απόρριψης κάθε εσχατολογικής αντίληψής της, αφού η παλινδρόμηση είναι πάντα δυνατή και παραίτησης από κάθε είδους σωτηριολογία, έχοντας όμως επίγνωση ότι δεν είναι δυνατόν να ακυρωθούν εντελώς οι αυταπάτες, αφού με αυτές «ζούμε» (οι

αυταπάτες συγκροτούν ταυτότητες). Προτείνει την αποδοχή του Αδύνατου, δηλαδή τη μη «τέλεια κοινωνία» («η απόλυτη διευθέτηση της κοινωνίας είναι αδύνατη»), τη μη τέλεια γνώση, όπως και τη μη τέλεια δημοκρατία, γιατί μόνον έτσι θα καταφέρουμε να αποδεχτούμε τη Διαφορά, το Νόμο και, σε τελευταία ανάλυση, την ίδια τη δημοκρατία και τον πολιτισμό που αυτή θεμελιώνει. Η αποδοχή του διχασμού και της έλλειψης από το συνειδητό και ορθολογικά σκεπτόμενο υποκείμενο (δεδομένου ότι η οριστική κατάργηση της δεύτερης είναι αδύνατη), αποτελεί το κύριο όπλο εναντίον των πάσης φύσεως μυθοπλάσιων, που υποσκάπτουν τον πολιτισμό και τη δημοκρατία. Η επίγνωση των ανθρωπινων ορίων μας, η μετριοπάθεια και η επιλογή μιας μέσης οδού ανάμεσα στην ιδιώτευση και τη φανατική στράτευση, ανάμεσα στη μηδενιστική ισοπέδωση των μεταμοτέρνων και τη μοντέρνα μεταφυσική, στην αυτονομία και την ετερονομία, είναι ο δρόμος για την κατάκτηση μιας ισορροπίας της εξ ορισμού αντιφατικής ανθρώπινης ύπαρξης. Δρώντας ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον πραγματισμό, αλλά παραμένοντας εντός της νεοτερικότητας, ο άνθρωπος μπορεί να ανακαλύψει το μέτρο στα πλαίσια ενός «ουτοπικού ρεαλισμού», δηλαδή στα πλαίσια μιας προσπάθειας δια της οποίας, επιζητώντας το αδύνατο (Γιάσπερς), μπορεί να αγγίξει το δυνατό, δηλαδή το ευκαίιο.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή, πρέπει να επισημάνουμε ό-

τι *Η ηθική της Ευθύνης* του Η. Jonas, την οποία οι συγγραφείς αναφέρουν ως παράδειγμα ευθύνης, δύσκολα συμβιβάζεται με την αντι-ουσιαστική λογική του δοκιμίου, δεδομένου ότι η ηθική αυτή προϋποθέτει ένα θεϊκό-σχέδιο-στη-φύση, άρα το Θείο, και το αμετάβλητο της «ανθρώπινης ουσίας», είναι μια ευθύνη απέναντι στη φύση και όχι απέναντι στην ιστορία⁶. Σε κάθε περίπτωση όμως, το δοκίμιο αυτό συνιστά μια σύνθεση δημιουργική, ευφυώς δομημένη και πλούσια σε ιδέες. Αποτελεί συμβολή στην έρευνα για την ιδεολογία, αλλά κυρίως είναι μια πρόταση/πρόκληση για να σκεφτούμε το προβληματικό σήμερα μέσα από το διεισδυτικό βλέμμα της ψυχανάλυσης.

Σημειώσεις

1. Βλ. S. Moscovici, *La machine à faire des Dieux*, Fayard, Παρίσι 1988,

εισαγωγή, καθώς και τις επισημάνσεις του Ν. Μουζέλη στο βιβλίο του *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο 1992, σελ. 17.

2. Βλ. σχετικά C. B.-Clément, P. Bruno, L. Sève, *Pour une critique marxiste de la théorie psychanalytique*, Editions sociales, Paris 1977.

3. Βλ. αντιστοίχως, I. Meyerson, *Les fonctions psychologiques et les Oeuvres*, Vrin, Paris 1987 και την έκδοση στα ελληνικά του βιβλίου του Vincent de Gaulejac. *Η ταξική νεύρωση*, Παπαζήσης, χ.χ.

4. Βλ. Δ. Αναπολιτάνος λήμμα «Αναλογία», στο *Φιλοσοφικό-κοινωνιολογικό λεξικό* εκδ. Καπόπουλου, τ. 1, σελ. 76.

5. Βλ. A. Lévy, «La psychosociologie», στο M. Guillaume (επιμ.) *L'Etat des sciences sociales en France*, éd. de la Découverte, Paris, σελ. 386.

6. Βλ. D. Lecourt, *Contre la Peur*, Hachette, Paris 1990, σελ. 168-170.

Στάθης Μπάλιας

Χ. Π. Μπαλόγλου

Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων. Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών. Πρόλογος Βασ. Α. Κύρκου
Εκδόσεις Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας
Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. XXXVIII+487.

Η συνθετική διερευνητική αυτή εργασία που βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών (1993) αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη μελέτη της οικονομικής σκέψης των προγόνων μας. Και τούτο, γιατί για πρώτη φορά παρουσιάζεται στην χώρα μας μια τέτοια μελέ-

τη, η οποία συμπληρώνει τις παλαιότερες συμβολές των Α. Ανδρεάδη (1876-1935), Α. Σίδερι (1889-1976), Α. Κανελλόπουλου (1919-1994), Λ.Θ. Χουμανίδη, Α. Καραγιάννη. Παράλληλα, η μελέτη αυτή εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της αναζωπυρώσεως του ερευνη-

τικού ενδιαφέροντος για τις οικονομικές ιδέες, απόψεις και προτάσεις των αρχαίων Ελλήνων που παρατηρείται στην εποχή μας.

Στα ένδεκα συνολικά κεφάλαια στα οποία είναι χωρισμένη η μελέτη, ανατέμνεται με πάσα σαφήνεια και διαύγεια η οικονομική σκέψη των Ελλήνων από την ομηρική εποχή έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Τα κεφάλαια αυτά είναι ενδιαφέροντα όχι μόνο για την ιστοριογραφική τους επάρκεια, αλλά και για τον τρόπο που «ζωντανεύουν» οι απόψεις του παρελθόντος. Η συγκριτική αντιπαραβολή εδαφίων και χωρίων διαφόρων αρχαίων συγγραφέων, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας με την παράθεση συγκριτικών πινάκων, δίνει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να εντοπίσει τη μεγάλη βιβλιογραφική διάδοση στους κύκλους των «σοφών» της αρχαιότητας και τη μεταξύ τους επίδραση στη διάδοση των ιδεών. Έτσι, ενδεικτικά αναφέρουμε την επίδραση του ησιόδειου στίχου – «οίκον μεν πρώτιστα γυναίκα τε βουν αροτήρα» – ο οποίος περιγράφει τα απαραίτητα συστατικά μέρη του Οίκου, στην ανάλυση της οικιακής οικονομίας από τον Ξενοφώντα και τον Αριστοτέλη (σελ. 15). Οι ιδέες περί οικιακής οικονομίας και χρηματιστικής που προβάλλει ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» και αναλύει ο συγγραφέας (Κεφάλαιο 9) δρουν σαφώς στο έργο «Οικονομικά» της ελληνιστικής εποχής (Κεφάλαιο 11).

Ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό γνώρισμα του έργου είναι πως ο συγγραφέας αναζητά

και ανευρίσκει τις ιδέες των Ελλήνων σε έργα των νεώτερων συγγραφέων στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Δεν είναι, π.χ., χωρίς σημασία να αναφέρουμε κάτι που εύστοχα υπογραμμίζει ο συγγραφέας, πως η σκηνή της ανταλλαγής ανάμεσα στον Γλαύκο και το Διομήδη, όπως παρουσιάζεται στην «Ιλιάδα» (Ζ 232-36) αποτελεί το πρώτο βήμα καθορισμού της δικαίας ανταλλαγής στην οικονομική φιλολογία και δεν είναι τυχαίο άλλωστε που μνημονεύεται από πλείστους συγγραφείς, όπως τον Storch, Pufendorf, Smith, Garnier, Marx, (σελ. 10). Το φαινόμενο του καταμερισμού των έργων που αναλύει ο Ξενοφών και περιγράφει ο Πλάτων θα τύχει παρομοίως της προσοχής πλείστων νεωτέρων συγγραφέων. Οι σκέψεις του Αριστοτέλους για το νόμισμα, την αξία και τον τόκο θα επηρεάσουν συγγραφείς διαφόρων σχολών και ρευμάτων, όπως συγκριτικά παρουσιάζει ο συγγραφέας (σελ. 330-335).

Οι συγκεκριμένες και εξειδικευμένες προτάσεις των συγγραφέων του 4ου π.Χ. αιώνα για την ανάκαμψη της οικονομίας των Αθηνών μετά την λήξη του Β΄ Συμμαχικού Πολέμου (355/4) αποδεικνύουν πως ο όρος «οικονομία» έχει χάσει την αρχική λεξικογραφική του σημασία και αποδίδει περιεχόμενο που αναφέρεται στα οικονομικά της Πόλεως. Οι προτάσεις του Ισοκράτους, του Ξενοφώντος και του Αριστοτέλους που βαθυστόχαστα εξετάζει ο συγγραφέας (σελ. 369-387) και συγκρίνει (σελ. 390-391), στηρίζο-

νται στην παραδοχή πως το δημοκρατικό πολίτευμα μπορεί να επιλύσει τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα με την ενεργό συμμετοχή των ευπορωτέρων, οι οποίοι θα δημιουργήσουν τις νέες θέσεις εργασίας για τους απορωτέρους.

Ο συγγραφέας συμβάλλει και σ' ένα άλλο επίπεδο στην μελέτη και σπουδή των οικονομικών ιδεών και σκέψεων των προγόνων μας. Εισάγει νέους συγγραφείς, οι οποίοι δεν απασχόλησαν μέχρι και σήμερα τους ερευνητές. Ο Αντισθένης ο κυνικός, ο συγγραφέας το πρώτου έργου με τίτλο «Οικονομικός», οι Σχολές των Ελληνιστικών χρόνων – οι Κυνικοί, οι Στωικοί, οι Επικούρειοι και οι Νεοπυθαγόρειοι, – αποτελούν

εντελώς νέα στοιχεία στη μέχρι τούδε έρευνα.

Το έργο είναι γραμμένο κατά τρόπο αυστηρά επιστημονικό και διαβάζεται από επιστήμονες διαφορετικών προελεύσεων: Φιλολόγους, φιλοσόφους, ιστορικούς, οικονομολόγους. Αποτελεί ένα ανεκτίμητο βοήθημα και τιμά την ελληνική οικονομική φιλολογία.

Τέλος, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να τονίσουμε την συμβολή της «Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής» που με τη μακρά της παράδοση, πολιτιστική και εθνική, ανέλαβε να προσφέρει την καλαίσθητη αυτή έκδοση στο αναγνωστικό κοινό.

Γεώργιος Πολυχρονόπουλος

Αικ. Μαριδάκη-Κασσωτάκη

Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας
Εκδ. ιδίας, Αθήνα, 1994, σελ. 116.

Ο κλάδος της Γνωστικής Ψυχολογίας αποτελεί έναν τομέα της Επιστήμης, ο οποίος εμφανίζει τα τελευταία χρόνια θεαματικές εξελίξεις, και ολοένα ανανεούμενο ενδιαφέρον. Αντικείμενά του είναι η αντίληψη, η προσοχή, ο σχηματισμός εννοιών και οι διαδικασίες της σκέψης, η μνήμη, η φαντασία, η σχέση σκέψης και γλώσσας, η τεχνητή νοημοσύνη, οι ψυχολογικές διεργασίες επίλυσης προβλημάτων (problem solving) και άλλα παρόμοια. Ακόμα και η γνωστική ανάπτυξη που παραδοσιακά ανήκε στο χώρο της Εξελικτικής Ψυχολογίας, σήμερα συνεξετάζεται και από τον

κλάδο αυτό της Γνωστικής Ψυχολογίας, όπως προκύπτει από τις αναλύσεις και τα πορίσματα που μας προσφέρουν σύγχρονα εγχειρίδια Γνωστικής Ψυχολογίας, τόσο στον αγγλοσαξωνικό όσο και στο γαλλόφωνο χώρο. Οι προοπτικές μάλιστα του κλάδου αυτού της Ψυχολογίας εξαιτίας αφενός της σύνδεσης της σχετικής έρευνας με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της κυβερνητικής, και αφετέρου της ιδιαίτερης, και δικαίως, σημασίας που αποδίδεται σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο στην κατανόηση των διαδικασιών της ανθρώπινης σκέψης (σε μια διπλή,

δηλαδή, κατεύθυνση μελέτης τόσο της τεχνολογικής εξέλιξης όσο και των δυνατοτήτων της ανθρώπινης σκέψης), είναι πάρα πολύ ευοίωνες και εξαιρετικά πρόσφορες για σύγκριση και επέκταση των πορισμάτων. Εξάλλου, μέσα στο γενικότερο κλίμα της κριτικής επανεξέτασης βασικών θέσεων του κολοσσού της νεότερης ψυχολογίας J. Piaget, η συμβολή της Γνωστικής Ψυχολογίας δε μπορεί παρά να αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία.

Δυστυχώς πάντως, ο επιστημονικός αυτός κλάδος, παρόλο το ενδιαφέρον των ερευνητικών προοπτικών που διανοίγει για τους ειδικούς επιστήμονες, αλλά και για τους μελετητές, δεν έχει κατορθώσει να αναπτυχθεί στη χώρα μας στο βαθμό που πρέπει, δίχως βέβαια να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι δεν απουσιάζουν μερικές σημαντικές επιστημονικές παρουσίες, οι οποίες όμως θα πρέπει γρήγορα να πολλαπλασιαστούν, ακριβώς διότι επείγει, και έχει ιδιαίτερη επιστημονική βαρύτητα το ζήτημα της διεύρυνσης των πορισμάτων που θα εδράζονται στον κλάδο της Γνωστικής Ψυχολογίας.

Οι λόγοι αυτοί, επομένως, καθιστούν το βιβλίο της κας Αικατερίνης Μαριδάκη-Κασσωτάκη, δρα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Lancaster της Αγγλίας, με τον τίτλο «Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας», ένα πόνημα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Διότι, ακριβώς, αποτελεί συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία, παρουσιάζοντας με τρόπο εύληπτο και κατανοητό, με γρήγορες και καθαρές γραμμές,

τις σύγχρονες τάσεις της Γνωστικής Ψυχολογίας, τάσεις που δεν έχουν κατορθώσει να γίνουν ακόμα πολύ γνωστές στη χώρα μας. Εδράζεται, επομένως, το ενδιαφέρον της εργασίας αυτής, αφενός μεν στην επιλογή του κυρίως αντικειμένου της που είναι η ανάδειξη μερικών πτυχών της ιδιαίτερης ποιότητας της Γνωστικής Ψυχολογίας, αφετέρου δε στην ιδιαίτερη επεξεργασία ειδικών θεμάτων που άπτονται του κλάδου αυτού, επεξεργασία η οποία αποκαλύπτει την ερευνητική αιχμή του.

Συγκεκριμένα, το παρόν βιβλίο, προϊόν της διδακτικής και επιστημονικής δραστηριότητας της υποψηφίας στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Κρήτης, υπό την ιδιότητά της ως απεσπασμένης καθηγήτριας Μ.Ε. στο πρώτο, και διδάσκουσας στο πλαίσιο του 407 Π.Δ. στο δεύτερο, αποτελείται από τρία κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τις διαδικασίες σχηματισμού των συγκεκριμένων εννοιών κατά την παιδική κυρίως ηλικία. Το κεφάλαιο αυτό αντλεί στοιχεία από τη διδακτορική διατριβή της συγγραφέως, την οποία είχε την καλοσύνη να θέσει υπόψη μας, αλλά εμπλουτίζεται σαφέστατα και διευρύνεται με νέα στοιχεία, ιδιαίτερα υπό την έποψη των νεότερων θεωρητικών απόψεων και των ερευνών που έχουν γίνει σχετικά με το σχηματισμό των εννοιών κατά την παιδική ηλικία, εμπλουτισμός ακριβώς που μας παρέχει τη δυνατότητα να διευκρινίσουμε και να κατανοήσουμε τη συμβολή της Γνωστικής Ψυχο-

λογίας ως προς το συγκεκριμένο αντικείμενο.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στην αναθεώρηση ορισμένων απόψεων της Σχολής του Piaget σχετικά με τους περιορισμούς της σκέψης των παιδιών, αλλά και στην τεκμηρίωση των απόψεων αυτών μέσα από τη χρήση πλούσιων ερευνητικών δεδομένων, τα οποία μας αποδεικνύουν ακριβώς ότι ο τρόπος επικοινωνίας με το παιδί, αλλά και το γενικότερο κλίμα μέσα στο οποίο γίνεται ο έλεγχος των νοητικών ικανοτήτων του, επιδρούν καθοριστικά στην επιτυχή εκτέλεση των δοκιμασιών ελέγχου της σκέψης του, διαπίστωση, βεβαίως, που διευρύνει την αντίληψή μας για το μηχανισμό των περιορισμών σκέψης των παιδιών. Χωρίς οπωσδήποτε να επιχειρείται να μειωθεί η τεράστια επιστημονική συμβολή του J. Piaget στην πρόοδο της Ψυχολογίας, η συγγραφέας προσφέρει μια σειρά ερεθισμάτων ικανά να τροφοδοτήσουν ένα γόνιμο επιστημονικό διάλογο και στον ελληνικό χώρο, πάνω σε παρόμοια ζητήματα εξαιρετικής ερευνητικής σημασίας.

Στην κατανόηση της σκέψης του παιδιού είναι αφιερωμένο και το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο ειδικότερα επικεντρώνεται

στην παρουσίαση ενός νέου τρόπου θεώρησης και ανάλυσης του ζητήματος αυτού, γνωστού ως θεωρία για τη σκέψη (theory of mind). Μέσα στο πλαίσιο αυτό άλλωστε, επανεξετάζεται η εγωκεντρική σκέψη του παιδιού, υπό το πρίσμα σύγχρονων τάσεων της Γνωστικής Ψυχολογίας, και επιχειρείται η παρουσίαση μιας άλλης προσέγγισής της, πράγμα που, επίσης, αποτελεί αντικείμενο έντονης επιστημονικής αντιπαράθεσης.

Θα σημειώναμε, τέλος, ότι κάποια τυπογραφικά παροράματα και ορισμένες εκδοτικές ατέλειες δεν μειώνουν εντέλει την αξία του βιβλίου αυτού, το οποίο μπορεί έτσι να καταταχθεί στις μελέτες οι οποίες πράγματι έχουν να προσφέρουν κάτι το νέο στον αναγνώστη. Η συμπλήρωσή του και με άλλα κεφάλαια, καθώς και η επέκτασή του και σε άλλους χώρους της Γνωστικής Ψυχολογίας, μπορούν να το καταστήσουν πολύτιμο βοήθημα, όχι για τους φοιτητές που σπουδάζουν Ψυχολογία, αλλά και για ειδικούς ερευνητές και μελετητές των θεμάτων της Γνωστικής Ψυχολογίας.

Μαρία Καϊλα